

Статті

Роман КИРЧІВ

НАРОДОЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ З ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО КРАЮ НАПЕРЕДОДНІ КАТАСТРОФИ

Roman KYRCHIV. On Ethnological Materials from Chornobyl Land: Some Days Before Catastroph.

Наприкінці 1970-их рр. виник проект підготовки і видання силами науковців тодішнього Музею етнографії і художнього промислу АН УРСР у Львові (тепер Інститут народознавства НАН України) та Інституту мистецтвознавства, етнографії і фольклору АН БРСР у Мінську спільної історико-етнографічної монографії про українське і білоруське Полісся. В рамках реалізації цього проекту тоді розгорнулася велика робота щодо польового комплексного обстеження всієї території Полісся – нами – українцями своєї, а білоруськими колегами своєї частини.

Принагідно зауважу, що ця колективна праця була видана двома книгами російською мовою: перша – “Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья” (Минск: Наука и Техника, 1987.– 375 с.) і друга – “Полесье. Материальная культура” (Київ: “Наукова Думка”, 1988.– 446 с.). На жаль, великого задоволення, особливо нам, українським авторам, це видання не принесло. Раз тому, що було здійснене з відступом від попередньо узгодженого плану-проспекту та було надто ретельно “відредаговане”. І, по-друге, що з того великого матеріалу, який було зібрано в ході експедиційного дослідження, в ньому використана лише невелика частина.

Ми тоді провели шість комплексних поліських експедицій у складі етнографів, фольклористів та мистецтвознавців. Пройшли від Волинського західного Полісся – до Чернігівсько-Сумського Наддеснянського. Зібрано, ще раз наголошую, великий і надзвичайно науково цікавий матеріал, до якого варто було б повернутися і подбати про відповідне опрацювання й оприлюднення.

У маршруті четвертої з черги експедиції, яка відбулася від 8 по 25 липня 1981 р., було заплановано обстеження Київського і суміжного Чернігівського Полісся. Сюди входила і та частина території, яка згодом після Чорнобильської катастрофи, потрапила до так званої зони відчуження. У Поліському р-ні Київської обл. ми працювали в селах Максимовичі і Весняне, а в Чорнобильському р-ні – Товстий Ліс і Горностайпіль.

Слід зазначити, що місця наших зупинок для роботи визначилися на основі попереднього ознайомлення з етнографічною, історичною і краєзнавчою літературою та розмов з компетентними людьми в районних центрах, куди ми обов'язково заїжджали і зголошувалися у влади (райвиконкомах чи райкомах партій). Така методика була оправдана не тільки з погляду етичного чи, навіть, офіційного, але й доцільного, корисного в суто прагматичному смислі. Нам надавали потрібну інформацію і, вислухавши наші потреби й побажання, допомагали у виборі відповідних населених пунктів, а, головне забезпечували експедицію розпорядженнями щодо сприяння на місцях.

Отож, вибір названих сіл був, основною мірою, попередньо мотивований. Уже й самі їх назви містять певну пізнавальну інтригу. Лише назва “Весняне” новішого походження. Нею у 1950-их рр. було замінене найменування села Вовчий Ліс, яке постало у 1930-их рр. на основі укрупнення хутора цієї назви за рахунок приєднання до нього навколишніх інших хуторів.

Три названі села – давні за своїм походженням і переважно з корінним складом населення. Ближче знайомство показало їх і вельми цікавими з народознавчого погляду.

Близькість до столиці і до ряду промислових підприємств у цій околиці, зокрема до Чорнобильської атомної станції, помітно позначилася на тогочасному етнокультурному характері цих сіл. Передусім у тому, що значна частина дорослого населення була зайнята на праці поза сільським господарством. У зв'язку з цим, досить жвавим було нове житлове будівництво та введення різних атрибутів нового побуту.

Водночас чимало залишилося і від давньої традиційно-побутової культури. Кожен з членів експедиції мав своє конкретне завдання, тому в

досить стислий час перебування в селі дбав про “свій” матеріал. Однак для всіх нас була примітною присутність у побуті і духовності, зокрема людей старшого і середнього віку, багатьох реліктових елементів традиційної культури: у будівництві, плануванні господарського двору, інтер’єрі хати, вишивці та, особливо, у звичаях, обрядах і в усній словесності.

Вражала якась особлива прив’язаність людей старшого віку, зокрема жінок, до цього давнього шару культури, туга, ностальгія, що вона, ця культура, відходить і молодші її не переймають, що багато що вже не так, як було колись. У неодиноких випадках ці старші жінки брали на себе функції, які за традиційним обрядовим каноном належали дівчатам, – задля того, щоб зберегти той чи інший звичай.

Це, зокрема, стосується русальних звичаїв і обрядів, приурочених до так званого “русального тижня”, що починався в зелену (“гряну”, “клячальну”, “русальну”) неділю (подекуди в суботу перед нею) і завершувався “проводами русалки”. Ареалом особливо добре збереженого цього архаїчного обрядового комплексу і його пісенності було центральне Житомирсько-Київське Полісся і його білоруське суміжжя. Судимо так, як на основі попередніх етнографічних і фольклорних матеріалів, так і, особливо, власних польових досліджень.

У названих селах ми застали цю традицію вже досить зруйнованою. Зі слів інформаторів робимо висновок, що особливо спричинилися до цього руйнівного процесу народної традиційності голодомори, різні воєвничо-атеїстичні акції та інші заходи радянського режиму щодо викорінення “пережитків”. Говорити про це в той час було заборонено. Але правда в різних виявах проривалася наверх. Коли, приміром, я просив розказати про ці давні звичаї, заспівати обрядових пісень, інформатори часто розводили руками, мовляв, багато забулося, загубилося, бо довелося переживати часи, коли було не до співу і розваг.

І все ж із зібраних фрагментів складається цікава мозаїка русальної традиції, зокрема вірування про ходіння русалок у русальний тиждень, потребу ласкавого й обережного обходження з ними людей, особливо дівчат, ритуал проводів русалки “на могилки” в другий понеділок після зелених свят з вінками, співом спеціальних пісень, які

називали “русалочними” або “мертвими”, і ритуал споживання їжі на могилах родичів. В русальний тиждень не годилося пекти хліб, шити, золити білизну. Побутували повір’я, що хто в той час народиться чи помре, стане русалкою.

Семантика обрядових дій і табу вже майже цілковито затерлася. Проте в загальному комплексі досить виразно проглядається її зв’язок з культом предків. Проводи русалки чи русалок відбуваються на кладовищі, де проводилася ритуальна трапеза на могилах родичів, а вінки для русалок розвішуються на хрестах. Та й у пісні мовиться: “Проведу русалку до ямки, а сама вернуся до мамки”, “Проведу русалку в могилки”. Але у пісенному варіюванні цього мотиву є і відступи: “Проведу русалку до бору” (“...до броду”, “...до лісу”, “...в рублену комору”).

У селах Весняне і Товстий Ліс в акціях русальної традиції зберігся і відгомін зв’язку культури предків з аграрною магією. Вінки не всі залишають на кладовищі, а частину (або й усі – Товстий Ліс) забирають назад і кладуть на город, на капусту – щоб головки були такі дорідні й великі, як вінки.

Цікавим моментом є і те, що проводами русалок тут регламентувалося закінчення весни і весняного обрядово-звичаєвого комплексу та початок літа. – “Як на могилки ідуть, то співають веснянки, а як ідуть з могилки – літні пісні”, – так констатували інформатори. Цей момент відповідно відображений і в пісенному тексті.

Нате вам, русалки, віночки,

А нам – у руки серпочки.

В ритуалі проводів русалок інформатори (жінки старшого віку) згадують ще такий елемент: коли йшли на могилки з вінками, то трималися всі під руки. На запитання – чому так робили, одна непевно пояснила, що може тому, щоб русалки не вхопили окремих.

А, взагалі, треба зазначити, що русальна традиція, як ніде інде, була тут зазначена особливо виразно і в унікальних реліктових деталях. Стверджую це на основі зафіксованих відомостей і порівняльного простеження географії цієї традиції. Тоді планувалося ще спеціально попрацювати в цій місцевості над збором матеріалу і вивченням цієї пісні.

І багато іншого з традиційно-побутової культури привернуло тоді нашу увагу. Зоряна Болтаро-

вич захоплювалася багатим “уловом” з народної медицини, Галина Стельмащук – неповторними зразками традиційної вишивки, крою і декору народного одягу, Роман Федина видобув з пам'яті старожилів згадки про давні тутешні промисли, Лідія Худаш – про традиції сімейного побуту, Люба Боцонь – про громадський побут, Євгенія Кузишин (Тесленко) збирала відомості про місцеві форми традиційного землеробства, мене особисто цікавила усна народна словесність, а також звичаї і обряди.

Особливо благодатним і цікавим для всіх нас виявилось велике і гарне поліське село Товстий Ліс на північ від районного центру Чорнобиль і недалеко від атомної електростанції. В селі збереглася ще дерев'яна церква з XVIII ст.; побудована, за словами старожилів, без єдиного цвяха. Між місцевими корінними жителями виявилися цікаві носії традиційності. На магнітофонну стрічку записано зразки обрядового і необрядового пісенного фольклору, а також відомості про місцеві звичаї, обряди, вірування – про те, як їх запам'ятали інформатори з давнішого часу і що з того та в яких формах збереглося тепер.

Серед інформаторів винятково обдарованим носієм такого матеріалу виявилася Агафія Федорівна Чередниченко, 1920 р. н., освіта 6 класів, уродженка цього села і все дотеперішнє життя провела в ньому пропрацювала в колгоспі. Вона наспівала багато давніх і новіших пісень, в числі яких – ряд оригінальних зразків календарно- і родинно-обрядових та баладних. Записи пісенних текстів супроводилися цінною інформацією про контекст їх побутування і виконання.

Уже здавна дослідники помітили на Поліссі, особливо в його середній українській і білоруській зоні, специфічну регламентацію пісенного репертуару, відповідно до пір року. Тільки тут стикаємося навіть з такими означеннями, як “співати Весну”, “...Літо”, “...Осінь”, “...Зиму”. Причому, до цих груп репертуару належать не тільки календарно-обрядові і трудові, змістово пов'язані з тими чи іншими сезонними роботами, але й багато пісень, що в інших регіонах не мають будь-якої часової прив'язки.

Власне, тут А.Чередниченко дала мені дуже багато цінних відомостей про те, коли ту чи ту пісню можна співати, а коли співати її “не гоже”, “не до сезону”.

Своїми записами я далеко не вичерпав пісенного репертуару і того, що могла ще розказати ця духовно обдарована і добра жінка. Маршрут і графік експедиції зобов'язував рухатися далі. Роботу довелося перервати, що називається, на півслові. Але для себе я зробив висновок, що тут варто й обов'язково треба ще побувати й працювати спеціально і без експедиційного режиму. Та не довелося. І це ще один доказ того, як небезпечно в народознавчій польовій роботі відкладати на потім те, що треба зробити сьогодні.

Мої щоденникові записи містять згадки і фрагменти, принагідні зауваження та спостереження стосовно різних реалій народознавчого характеру, які варто було б глибше дослідити і представити у спеціальних студіях. Приміром, у Весняному зустрілося більше 20 сімей польського походження. Люди старшого віку з цих сімей ідентифікують себе як католиків і поляків, але майже не володіють польською мовою і в побуті зберегли лише деякі елементи польської традиційності. Мальвіна Феліксівна Адамська, 1911 р. н. (освіта початкова, колгоспниця) з цього приводу зауважила: “Ми такі поляки, що й польського язика не знаємо. Наші діди і прадіди були поляками, а наші діти і внуки вже пишуться як українці”. Пам'ятає, що її батьки справляли свята “по-католицьки і по-руськи”, ніякої ворожнечі між ними і українцями не було. У побуті нічим не вирізнялися з-поміж українського оточення, прийняли поліську говірку тощо. На запитання, чи не пробували виїхати до Польщі, відповіла: “Нам не було чого виїжджати, бо ми не з панів, а трудові люди”¹.

Наводжу ці щоденникові записи, оскільки аналогічних фактів вродження в українське середовище потомків колишніх польських поселенців на Середньому Поліссі, як і на Східному Поділлі, дуже багато. Дослідження цього явища з етносоціологічного погляду представляє значний інтерес. Тим більше, що в наш час, як знаємо, польський костюл і польські державні чинники приділяють оживленню духу польськості цієї етнічно польської за походженням частини населення України значну увагу.

Перечитуючи нотатки щоденника, натрапляю на непоодинокі зауваги і міркування респонден-

¹Кирчів Р. Щоденник польської наукової експедиції 8-25 липня 1981 р. // Архів Інституту народознавства НАНУ.– Фонд 1.– Оп. 2.– Од. зб. 262.– Арк. 11-12.

тів стосовно змін у побуті, ставленні людей до батьківських традицій, наростання відчуженості у міжпоколінних взаєминах тощо. Особливо часто звучать убоління над тим, що при певному зростанні добробуту, освіти, люди стають більш замкнутими, перестали співати, “позабували давні пісні”: “Тепер наче позанімлювало, наче язика поодбирало”, “Як заспіває хто, то наче диво”. “Йде колись жінка жати, несе барило води, дитину за плечима та ще й співає, а тепер везуть машиною, а вона стогне”. “Колись було важко, та всі співали, а тепер живеться добре, але люди якісь несердечні, похмурі”, – такі характерні висловлювання.

У розмовах з людьми, особливо в Товстому Лісі, примітною була стурбованість у зв’язку з сусідством Чорнобильської атомної станції. “Це добре, що є де заробить, – говорили, – але звідтіля розповзлося багато нечисті”. Пояснювали, що зайнята на цьому об’єкті велика кількість колишніх карних злочинців, бродить по околиці, нападає на людей, грабує, розбиває, що жінкам небезпечно вийти в поле чи в ліс тощо.

Одразу після звістки про чорнобильську катастрофу якимось особливо рельєфно сплила в пам’яті розмова з колгоспним комірником у Товстому Лісі Федосієм Никифоровичем Оникієнком (1921 р. н., освіта початкова). Ми сиділи на лавці під стіною колгоспної комори. Показуючи в бік димарів, що видніли в променях заходячого сонця, говорив: “Оце біда, що висить над нами”. І пояснював ці думки не якимись фаталістичними передчуттями і візіями, а тверезими реалістичними мотивами і судженнями. Мовляв: під час будівництва станції маса призначених для неї матеріалів розкрадалася і збувалася запівдарма в околиці, часто за самогон. Ось і в нашому селі немало з оцих нових будинків, які бачите, побудовано з цих матеріалів. Цілими машинами привозилися цемент, готовий розчин, метал, цегла. Виходить, що в будову станції йшло далеко не все те, що було потрібне і що було для неї призначене.

І далі: хіба може бути щось добре зроблене руками злочинців – злодіїв, убивць та інших, які відбували кримінальне покарання і яких понавозили на будівництво атомної електростанції(!) У нас здавна існує закон, що будувати щось тривке і корисне можна тільки добрими і чесними рука-

ми. Ніхто не погодиться, щоб його хату будувала непутяща людина.

Дійсно, етнографічні матеріали з різних місцевостей України фіксують високі вимоги до моральних якостей майстра-будівельника, які розглядаються невіддільно від його професійних навиків і знань. Але тут я вперше зустрів такий гранично чіткий формульний вираз цієї народної традиційної мудрості: що щось тривке, добре і щасливе для людини може будуватися тільки на засадах справедливості, правди, чесності, добра.

У світлі цієї фундаментальної мудрості і Чорнобильська катастрофа представилася не просто як техногенна катастрофа, а як масштабне лихо, зумовлене великою мірою руйнацією людської духовності. Так само і розвал Радянського Союзу, який з самого початку споруджувався на неправді, кривді, незчисленних жертвах, крові і стражданнях мільйонів, став логічним фіналом цієї “імперії зла”. Сучасний російський літературознавець і фольклорист Юрій Борев у книзі “Сталиниада...” (Москва, 1991) зронив фразу: “Це справді один з найвражаючих історичних парадоксів, що побудувати найщасливіше комуністичне майбуття для людства намагалися руками найщасливіших і найобездоленіших людей”.

І те також, що ми впродовж останніх 15 літ ніяк не можемо побудувати справді вільної і щасливої України, великою мірою спричинене тим, що окрім відверто ворожих сил, які цьому протидіють, до цієї святої справи прикладається і чимало недобрих, нечесних, брудних на різних рівнях рук, які, властиво, не будують, а руйнують.

Ось такі думки і рефлексії зродилися на основі народознавчих записок і згадок із Чорнобильського краю з-перед чверті століття. Хочу принагідно зазначити, що до матеріалів згаданих польських наукових експедицій варто повернутися, і в належному опрацюванні інтегрувати їх у науковий обіг. У них міститься, зокрема, і чимало цінних народознавчих відомостей з Чорнобильського краю. Щодо записів фольклорних текстів, то вони розшифровані в своїх словесних і музичних частинах. На основі цього матеріалу може бути підготовлений окремий збірник.

Доповідь виголошена на конференції, присвяченій 20-річчю катастрофи на Чорнобильській АЕС, м. Львів, квітень 2006 р.